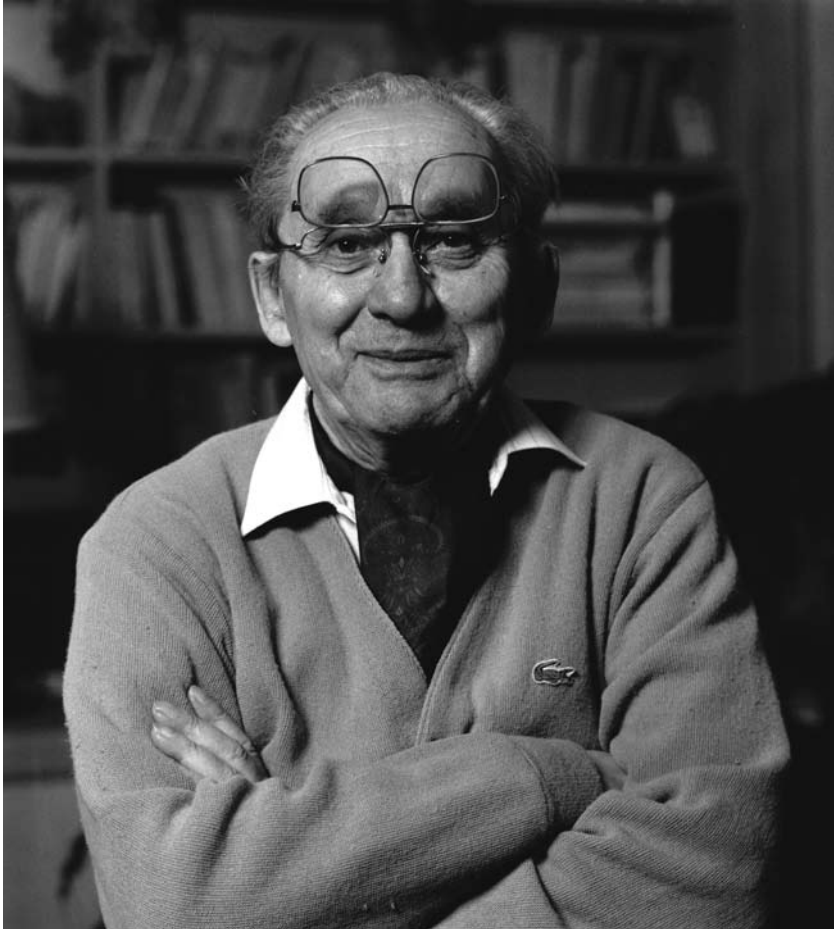

Paul Ricoeur

27 februaru 1913 – 20 mei 2005

Op 20 mei 2005 overleed, 92 jaar oud, Paul Ricoeur een van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de hermeneutische filosofie en sinds 1977 buitenlands lid van onze Akademie.

Geboren in Valence, groeide Ricoeur, zeer vroeg wees geworden, op bij zijn grootouders in Rennes. Daar bezocht hij het *lycée*, waar hij zijn eerste wijsgerige vorming ontving van Roland Dalbiez, een overtuigde anti-idealist die zich voor psychoanalyse interesseerde en als eerste in Frankrijk een wijsgerige verhandeling over Freud schreef. Ricoeur dankt aan hem zijn weerstand tegen de idee van een onmiddellijk en voor zichzelf doorzichtig zelfbewustzijn. De Franse traditie van de reflexieve filosofie, waar Ricoeur zich in zijn jonge jaren bij aansloot, heeft door deze invloed een grondige wijziging ondergaan. Aan de dimensie van het onbewuste kon niet langer voorbijgegaan worden. Reeds in zijn eerste grote filosofische boek, *Le volontaire et l'involontaire* (1950), gaf Ricoeur aan dit thema een eigen plaats; later zou hij een aparte studie aan Freud wijden onder de even markante als sobere titel *De l'interprétation* (1965).

Als 'pupille de la nation' studeerde Ricoeur filosofie aan de universiteit van Rennes, na tevergeefs te hebben geprobeerd toegelaten te worden tot de *École Normale Supérieure*. Voor oorlogswezen was de studieduur zeer krap bemeaten; in oktober 1933 moest Ricoeur al beginnen met lesgeven. Het jaar daarop kreeg hij toch de gelegenheid in Parijs te studeren. Daar kwam hij in de ban van Gabriel Marcel. Op de vrijdagse bijeenkomsten onder diens leiding werden vrije beschouwingen over existentie-filosofische onderwerpen ten beste gegeven; de enige stelregel die Marcel de deelnemers oplegde was 'ne jamais citer d'auteurs, toujours partir d'exemples et réfléchir par soi-même.'

Via Marcel kwam Ricoeur op het spoor van Karl Jaspers, die met verwante thema's bezig was en schreef over de grenssituaties van het bestaan: schuld, eenzaamheid, dood en mislukking. Enige jaren later, in krijgsgevangenschap, zou Jaspers Ricoeurs 'interlocuteur muet' worden. Twee boeken, beide kort na de oorlog verschenen, zijn van deze stille gesprekken het resultaat: *Gabriel Marcel et Karl Jaspers, philosophie du mystère et philosophie du paradoxe* (1948) en *Karl Jaspers et la philosophie de l'existence* (1949, samen met M. Dufrenne).

Op de *agrégation* volgde opnieuw een leraarschap, waarna Ricoeur zijn militaire dienst vervulde. Op zijn opleiding tot reserve-officier kijkt hij met ongenoegen terug; hij zag zijn intellectuele vorming onderbroken, bovendien was zijn politieke orientatie nogal afwijkend: hij sympathiseerde met het

anarcho-syndicalisme en las overvloedig Marx, afgewisseld met Hendrik de Man. De laatste jaren voor de oorlog leerde Ricoeur Duits, omdat zijn belangstelling toch vooral naar de contemporaine Duitse filosofie uitging. In de zomer van 1939 verbleef hij in München voor een intensieve taalcursus en werd door het uitbreken van de oorlog bijna overvallen.

In zijn parijse jaar had Ricoeur ook kennis gemaakt met de fenomenologie van Edm. Husserl. Deze invloed is bepalend geworden voor zijn latere ontwikkeling. Kan zijn denken in het algemeen worden getypeerd als ‘hermeneutische filosofie’, dan in de zin van een hermeneutiek die geënt is op de fenomenologie. In de oorlogstijd maakte Ricoeur, als krijgsgevangene ondergebracht in Pommeren, een Franse vertaling van Husserls hoofdwerk *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (1913). Teruggekeerd in Frankrijk diende hij deze vertaling in voor de verwerving van het doctoraat. Hij had haar voor dat doel voorzien van verklarende noten en een uitvoerige inleiding; in deze eigen toevoegingen komt ook zijn kritiek op Husserl naar voren. Hij verweet deze een idealistische wending van de fenomenologie. In zijn talrijke Husserl-studies van de 50er jaren – naderhand gebundeld onder de titel *A l'école de la phénoménologie* (1986) – vindt men deze kritiek met groeiende nadruk herhaald.

Voor de ‘grande thèse’, die eveneens voor de verkrijging van het doctoraat vereist werd, koos Ricoeur als onderwerp het begrippenpaar *le volontaire et l'involontaire* dat ook de titel vormt van het betreffende werk. Met deze keuze wilde Ricoeur de bij Husserl geleerde methode van de eidetische analyse toepassen op de terreinen van affect en wil, die bij Husserl zelf, met zijn uitgesproken voorkeur voor het paradigma van de waarneming, nog buiten beschouwing waren gebleven. Bovendien wilde hij aanknopen bij Marcel en de existentie-filosofie. Hier vond hij aandacht voor de problematiek van een subject dat tegelijk belichaamd is en in staat is afstand te nemen van zijn eigen wensen en verlangens.

Het doctoraat werd in het voorjaar van 1948 verworven. In datzelfde jaar volgde een benoeming aan de universiteit van Straatsburg als *maître de conférence* voor de geschiedenis van de filosofie. De bijna 10 straitsburgse jaren noemt Ricoeur de gelukkigste van zijn universitaire loopbaan. In zijn onderwijs concentreerde hij zich telkens op één auteur die hij zo uitputtend mogelijk las. Zijn kennis van de Griekse, moderne en hedendaagse wijsbegeerte dateert van die tijd. In het onderzoek werkte hij aan de voortzetting van zijn thèse, een filosofie van de wil. Twee boeken, allebei verschenen in 1960 en samengebracht onder de titel *Finitude et culpabilité*, zijn daarvan het resultaat. Het ene bevat Ricoeurs wijsgerige antropologie. Het accent valt, in het

taaleigen van Pascal, op de disproportie tussen 's mensen eindigheid en zijn oneindigheid. Met deze disproportie is de feilbaarheid van het menszijn uitgesproken. *L'homme faillible* heet dit boek dan ook. Het andere draagt de titel *La symbolique du mal*. Hierin wordt rekenschap gegeven van het feit, dat de feilbaarheid altijd al, zo ver de ervaring reikt, vervallen is in *la faute*, het concrete feilen. Religieuze symbolen en mythen brengen deze ervaring tot uitdrukking. Om de ervaring van het kwaad te kunnen begrijpen is het filosofische denken op de ontcijfering van deze symbolen en mythen aangewezen. Hiermee is de hermeneutiek in het spel gebracht. Ricoeurs eerste versie van filosofische hermeneutiek kan geformuleerd worden met het veel geciteerde aforisme 'le symbole donne à penser'.

In 1957 was Ricoeur benoemd op de leerstoel voor algemene filosofie aan de Sorbonne. Weldra raakte hij in allerlei polemieken en disputen verwickeld, een strijd die wel tot het einde van de jaren '70 heeft geduurd. Er waren verscheidene fronten, maar het doelwit werd steeds gevormd door de filosofieën van het subject, of deze nu van existentialistische, humanistische of fenomenologische snit waren. De kritiek verenigde zich voornamelijk op de noemer van het structuralisme. Ricoeurs opstelling was om aan deze kritiek zoveel mogelijk tegemoet te komen. Hij beklemtoonde eens te meer de onmogelijkheid van een onmiddellijke toegang van het subject tot zichzelf. Alleen langs de omweg van tekens en symbolen, zo betoogde hij, kan de mens zijn eigen identiteit op het spoor komen. Maar het belang van een hermeneutische aanpak werd daardoor alleen maar groter. De hermeneutiek onderging ook een uitbreiding. Ze kon niet beperkt blijven tot het specifieke domein van de symbolen, maar moest zich voortaan bezighouden met alle tekensystemen.

Deze nieuwe opvatting van hermeneutiek is voor het eerst doorgevoerd in de reeds genoemde Freud-studie van 1965. In de psychoanalyse vond Ricoeur een 'discours mixte', een mengeling van een energetische taal (met begrippen als *Trieb*, *Besetzung*, *Verdrängung* e.d.) en een taal van de zin (met begrippen als *Wunsch*, *Vorstellung*, *Deutung* e.d.). Hij confronteerde dit discours met dat van de fenomenologie en, meer algemeen genomen, de reflexieve filosofie. In het ene zag hij een regressieve beweging aan het werk, in het andere een progressieve. Tussen beide taalvelden bestond derhalve een 'conflict des interprétations' – een karakteristieke uitdrukking, die Ricoeur ook als titel heeft meegegeven aan zijn eerste bundel met hermeneutische opstellen (1969).

De oriëntatie op de hermeneutiek bracht ook een diepgaande linguïstische discussie met zich mee. Ricoeur nam als uitgangspunt het begrip *discours* dat hij ergens als volgt omschrijft: 'iemand zegt iets tot iemand over iets volgens (fonetische, lexicale, syntactische, stylistische) regels'. Spreker en hoorder

zijn in deze visie dus onontbeerlijke functies. Uit dit uitgangspunt vloeiden andere posities voort. Zo impliceerde het begrip *discours* welbeschouwd de hele problematiek van intersubjectiviteit en communicatie. Sociale en politieke filosofie, die toch al vanouds Ricoeurs warme belangstelling hadden genoten, kregen daardoor een nieuwe basis en een nieuwe impuls. Veelzeggend is in dit verband het motto dat Ricoeur koos als titel voor zijn tweede bundel met hermeneutische opstellen: *'Du texte à l'action'* (1986). Een andere implicatie van het begrip *discours* bestond in het pleidooi voor een semantiek, als onderscheiden van een semiotiek. Beperkte deze laatste zich rigoureus tot het domein van de taaltekens en verbood ze elke verwijzing naar het buitentalige, Ricoeur hield eraan vast, dat het discours over iets gaat, iets dat niet zelf discours is, iets buitentaligs, de 'wereld'. *'Parler, c'était à nouveau dire le monde.'* Hier kregen de ontologische vraagstellingen, die reeds in Ricoeurs vroegste werk een belangrijke rol hadden gespeeld, een nieuwe relevantie.

In 1967 had Ricoeur de Sorbonne verlaten om mee te helpen aan de opbouw van een nieuwe universiteit in Nanterre. Precies op deze plek brak het jaar daarop de studentenrevolte uit. Ricoeur was decaan van de faculteit der letteren. Hij probeerde de conflicten op te lossen met de wapens van de discussie alleen. Het resultaat was, dat extremistische actievoerders een vuilnisemmer over hem uitstortten. De spanning liep in maart 1970 zo hoog op, dat de politie, zonder door de decaan geroepen te zijn, de orde op de campus kwam herstellen. Een week na dit voorval diende Ricoeur zijn ontslag in; nog twee weken later was hij op weg naar Chicago. Het was niet voor het eerst, dat hij daar les gaf; integendeel, hij had al sinds enkele jaren aan de *Divinity School* aldaar een eredoctoraat en de status van *invited professor*. Maar van toen af heeft hij er, in zijn functie van John Nuveen professor, tot 1992 steeds een of twee trimesters per jaar regulier college gegeven. *'Enseigner aux États-Unis m'a sauvé la vie, littéralement'*, oordeelde hij later. De weerklank van zijn werk, in het bijzonder zijn Freud-boek, was groot; de resultaten van zijn lopend onderzoek werden direct vertaald en verschenen soms al voor het Franse origineel. Het grote werk *Temps et récit* is voor een belangrijk deel de vrucht van zijn Amerikaanse jaren. Toch gaf hij zijn onderwijs in Frankrijk niet op. Nadat de Parijse universiteit was gesplitst in 13 gelijkberechtigde universiteiten, keerde hij naar Nanterre, nu Paris-X geheten, terug en bleef daar tot zijn pensionering in 1981.

In 1975 verscheen *La métaphore vive*. Wat Ricoeur in dit boek vooral interesseerde, was het verschijnsel van de semantische innovatie, de schepping van nieuwe betekenis middels talige procedures. De klassieke aristotelische

opvatting van de metafoor als retorisch ornament schoot voor het begrijpen van dit verschijnsel tekort; Ricoeur sloot zich aan bij contemporaine Engelstalige auteurs, die het geheim van de betekeniscreatie niet zochten aan de kant van de benaming, maar aan de kant van de predicatieve bepaling. Het element van de metafoor was dan ook niet langer het woord, maar de zin. Daarmee kreeg de metafoor een verwijzende strekking. Er kon derhalve ook sprake zijn van metaforische waarheid en zelfs kon er een ontologische dimensie in het spel gebracht worden: met het ‘zien-als’ van de metaforische uitspraak kon, zo opperde Ricoeur, een ‘zijn-als’ in correspondentie gebracht worden.

Vier begrippen mogen hier ter verdere karakterisering van Ricoeurs nieuwe hermeneutiek kort worden aangestipt. Daar is in de eerste plaats het begrip interpretatie. Ricoeur verzet zich tegen de 19e-eeuwse tegenstelling tussen verklaren en begrijpen (of ‘verstaan’). In elk verstaan zit ook een stuk verklaren. Het zijn juist de tekstwetenschappen die dit hebben aangetoond. Hermeneutiek, als de leer of de kunst van de interpretatie, mag zich niet tegenóver de wetenschappelijke analyse opstellen. Dit is Ricoeurs geschil met Heidegger. Als maxime voor een deugdelijke interpretatie formuleert Ricoeur ‘expliquer plus pour comprendre mieux’. In de tweede plaats het begrip tekst. Dit is om te beginnen van belang als grotere taaleenheid dan de zin (en zeker dan het enkele woord). Deze grotere taaleenheid laat ruimte voor een hermeneutiek van het verhaal, een perspectief dat in latere geschriften breed is uitgewerkt. Een ander belangrijk aspect is de schriftelijkheid. Schrijver en lezer van een tekst hoeven niet, zoals in de dialoog, aan elkaar tegenwoordig te zijn. Dat geeft een grote speelruimte aan de interpretatie, vooral als het fictionele of poëtische teksten betreft. Teksten kunnen op elkaar inhaken en zo een literaire quasi-wereld creëren, die alleen nog via de lezer met een situatie in de werkelijke wereld kan worden verbonden. Met deze verwijzing naar de lezer is, in de derde plaats, opnieuw het thema van de subject-filosofie in het geding gebracht. De lezer wordt in zekere zin model van het subject. De lezer is niet heer en meester over de tekst, maar eerder discipel ervan. Het subject is derhalve niet zozeer een ik (*moi*) als wel een zich (*soi*). In dit lezersmodel worden de gangbare thema’s van de subject-filosofie geïntegreerd waarbij vooral het handelen van de mens en zijn bestaan in en als geschiedenis grote nadruk krijgen. Ten vierde scherpt deze nieuwe hermeneutiek zich aan de bijbelse exegese. De bijbel is voor de westerse literatuur ‘The Great Code’ (N. Frye). Filosofisch gezien gaat het in de exegese om een toepassing van de algemene hermeneutiek, maar de bijbelse theologie heeft de neiging deze aan zich ondergeschikt te maken. Een indrukwekkend voorbeeld van de werk-

wijze die deze spanningsvolle verhouding met zich meebrengt, vormt de verhandeling ‘Nommer Dieu’ (1977). In het veel later verschenen boek *Penser la bible* (1998) zijn de rollen van filosoof en exegeet gesplitst: Ricoeur heeft dit geschreven samen met zijn jarenlange collega in Chicago, A. Lacocque.

De laatste 25 jaar van Ricoeurs leven vormen de tijd van de oogst. Een reeks van bundels verschijnt – o.a. drie delen *Lectures* (1991-1994) – maar er zijn ook nog drie hoofdwerken te vermelden. De narratieve wending van de nieuwe hermeneutiek krijgt een groots opgezette uitwerking in de bijna 1000 bladzijden van *Temps et récit*. De hoofdgedachte van dit werk vat Ricoeur ergens in één zin samen: ‘De tijd is in zekere zin de referent van het verhaal, terwijl de functie van het verhaal is om de tijd zo te articuleren, dat hij de vorm van een menselijke ervaring krijgt.’ De subject-filosofie vindt haar samenvattende uiteenzetting in *Soi-même comme un autre* (1990), Ricoeurs Gifford Lectures. Opmerkelijk is de uitvoerige discussie met Engelstalige auteurs, van Locke en Hume tot Strawson en Parfit. Het probleem van de menselijke identiteit kan, zo insisteert Ricoeur, alleen tot een oplossing komen als ook de ethische dimensie van het menszijn in aanmerking genomen wordt. Dan komt er ook ruimte voor de differentiatie tussen idem en ipse: identiteit als gegeven en als gebeuren. Het derde hoofdwerk, getiteld *La mémoire, l’histoire, l’oubli* (2000), handelt over de representatie van het verleden, de aanwezigheid van het voorgoed afwezige. Ricoeur spreekt hier van een raadsel en geeft aan zijn boek als motto deze uitspraak van V. Jankélévitch mee: ‘Celui qui a été ne peut plus désormais ne pas avoir été: désormais ce fait mystérieux et profondément obscur d’avoir été est son viatique pour l’éternité.’

Op 8 juni 1998 hield Ricoeur, in zijn hoedanigheid van buitenlands lid van onze Akademie, een voordracht voor de Afdeling Letterkunde. Zijn thema was ‘Justice and Revenge’, een onderwerp uit de rechts- en politieke filosofie, die hem in zijn laatste jaren opnieuw sterk bezighield en waaraan ook zijn laatste grote publicatie, *Parcours de la reconnaissance* (2004), voor een belangrijk deel gewijd is.

